

УДК 316.34+37.01

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/41-2-43>

Надія ПАВЛИК,

orcid.org/0000-0003-2601-4104

доктор педагогічних наук, доцент,

професор кафедри соціальних технологій

Житомирського державного університету імені Івана Франка

(Житомир, Україна) pavnad@ukr.net

Юрій КОСТЮШКО,

orcid.org/0000-0002-1091-8320

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри дошкільної педагогіки та педагогічних інновацій

Житомирського державного університету імені Івана Франка

(Житомир, Україна) kostusko097@gmail.com

НЕФОРМАЛЬНА ОСВІТА СОЦІАЛЬНО ВИКЛЮЧЕНИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ

Зростання нерівності між людьми, громадами, регіонами і навіть цілими країнами призводить до пошуку шляхів подолання сучасних соціальних викликів, одним з яких науковці розвинених країн убачають неформальну освіту як частину освіти протягом життя, побудовану на засадах добровільності, цінності, актуальності. Неформальна освіта розглянута як інструмент для забезпечення безбар'єрності в усіх окреслених напрямках, адже сприяє соціальному включенню людей, зростанню рівня їх компетентностей, працевлаштуванню, участі у громадському та політичному житті, підвищенню цифрової грамотності та свідомому ставленню до потреб різних категорій людей. Матеріалами дослідження слугують сучасні міжнародні та українські документи, аналітичні звіти щодо ролі неформальної освіти у забезпеченні якісних соціальних послуг населенню. Методами дослідження визначено аналіз підходів до окреслення соціально виключених категорій населення; проєктування потенціалів неформальної освіти для соціальної роботи з клієнтами; синтез і узагальнення висновків щодо значення неформальної освіти для соціально виключених категорій населення. У результаті дослідження сформульовано висновок про роль і цілі неформальної освіти залежно від факторів, які утруднюють соціальне включення певних категорій клієнтів соціальної роботи в активне соціальне життя (вік, стать, соціальний статус, соціальна роль, стан здоров'я та інші). Стверджено, що вивчення особливостей і освітніх запитів соціально виключених категорій населення дозволяє використовувати неформальну освіту як інструмент їх соціального включення через імпауермент, підвищення можливостей, мережування, створення соціальних зв'язків та обізнаність. Охарактеризовано вихідні потенціали неформальної освіти для різних категорій клієнтів соціальної роботи (за алфавітом - безробітні люди, групи самодопомоги, самоорганізовані/самокеровані групи, дезадаптовані підлітки, державні службовці та працівники державного сектору, діти, жінки, люди з інвалідністю, люди похилого і старечого віку, люди середнього віку, люди у пенітенціарній системі, мігранти та внутрішньо переміщені особи, молоді матері, сільське населення, студентська молодь, учасники бойових дій).

Ключові слова: неформальна освіта, освіта протягом життя, освіта дорослих, соціальне виключення, соціально виключені категорії населення

Nadiia PAVLYK,

orcid.org/0000-0003-2601-4104

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor;

Professor at the Department of Social Technologies

Zhytomyr Ivan Franko State University

(Zhytomyr, Ukraine) pavnad@ukr.net

Yuriy KOSTIUSHKO,

orcid.org/0000-0002-1091-8320

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Preschool Pedagogy and Pedagogical Innovations

Zhytomyr Ivan Franko State University

(Zhytomyr, Ukraine) kostusko097@gmail.com

NON-FORMAL EDUCATION OF SOCIALLY EXCLUDED CATEGORIES OF PEOPLE

The growing inequality between people, communities, regions, and even countries, leads to the search for ways to overcome modern social challenges, one of which, according to scientists in developed countries, is non-formal education as part of lifelong learning, built on voluntariness, value, relevance. Non-formal education is explored as a tool to ensure accessibility in all the outlined areas as it contributes to the social inclusion of people, the increase of their competencies and employability, their participation in public and political life, digital literacy, and conscious attitude to the needs of different categories of people. The materials for the research include modern international and Ukrainian documents, analytical reports on the role of non-formal education in providing quality social services to people. The research methods include the analysis of approaches to define socially excluded categories of people; designing the potentials of non-formal education for social work with clients; synthesis and generalization of conclusions on the importance of non-formal education for socially excluded categories of people. The study provides the conclusion on the role and goals of non-formal education depending on the factors that hinder the social inclusion of certain categories of social work clients into active social life (age, gender, social status, social role, health, etc.). It is argued that the study of the characteristics and educational needs of socially excluded categories of people allows using non-formal education as a tool for their social inclusion through empowerment, networking, creating social contacts, and awareness. The article outlines the initial potentials of non-formal education for different categories of social work clients (alphabetically - unemployed people, groups of self-help, self-organized/self-managed groups, maladapted adolescents, civil servants and public sector workers, children, women, people with disabilities, the elderly, middle-aged people, people in the penitentiary system, migrants and internally displaced people, young mothers, rural population, students, combatants).

Key words: non-formal education, lifelong learning, adult education, social exclusion, socially excluded categories of people

Постановка проблеми. Бар'єрами для освіти, соціалізації, працевлаштування та самореалізації виступають певні ознаки, які не залежать від волі людини, але формують соціальну нерівність, спричиняючи соціальне виключення, дискримінацію, стигматизацію: стать, вік, стан здоров'я, національність/етнічність, віросповідання, соціально-майновий статус, сімейний статус, місце проживання та інші. Чим більше людина має стигматизованих ознак, тим нижчі у неї можливості для задоволення потреб, вона є соціально виключеною. У Пропозиціях Кабінету Міністрів України щодо проекту Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні (2021) виділяють 6 напрямків безбар'єрності як інклюзивної політики держави: суспільний (гідні умови участі усіх соціальних груп у культурній, дозвіллевій, психологічній сферах); освітній (вірні можливості та вільний доступ до освіти, у т.ч. упродовж життя); економічний (рівні можливості для працевлаштування, отримання фінансування та підприємництва соціально виключених категорій населення); громадянський (рівний доступ до політичних процесів та рішень); цифровий (рівний доступ до державних і соціальних послуг онлайн); фізичний (фізична доступність громадських просторів для всіх). Уважаємо важливим зазначити, що саме неформальна освіта може бути інструментом для забезпечення безбар'єрності в усіх окреслених напрямках, адже сприяє соціальному включенню людей, зростанню рівня їх компетентностей, працевлаштуванню, участі у громадському та політичному житті, підвищенню

цифрової грамотності та свідомому ставленню до потреб різних категорій людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Емпіричні й аналітичні дослідження ролі та місця неформальної освіти в сучасному українському суспільстві представлено у роботах В. П. Кіпеня (Кіпень, 2020), Р. Колишка та О. Лазоренко (Колишко & Лазоренко, 2018), С. В. Мельника (Мельник, 2015), О. О. Черних (Черних, 2019) та ін. Зокрема, у аналітичному огляді національного експерта Європейського фонду освіти С. В. Мельника представлено результати інтерв'ювання представників ринку праці та надавачів освітніх послуг (Мельник, 2015). У дослідженні О. О. Черних щодо визнання неформальної освіти у молодіжній сфері (Черних, 2019) висвітлено результати опитування підлітків, молоді, молодіжних працівників і освітян. Важливим ключовим висновком дослідження різних стейкхолдерів освіти дорослих в Україні, проведеного Р. Колишко і О. Лазоренко, є виділені дослідниками потреба та попит різних категорій стейкхолдерів на якісну додаткову освіту дорослого населення; у дослідженні охарактеризовано тенденції розвитку освіти дорослих (у т.ч. неформальної) у часових межах з 1997 по 2018 рр. (Колишко & Лазоренко, 2018). У звіті за результатами проекту «Дослідження освітніх потреб соціально вразливих верств Вінницької громади», автор - В.П. Кіпень представлено результати фокус-групових обговорень соціально-вразливими групами населення їх освітніх потреб і неформальної освіти (Кіпень, 2020). Важливим висновком

усіх оглянутих досліджень є відзначення впливу освіти на основні сфери, що визначають якість життя людей: здоров'я, благополуччя, зайнятість, громадянська позиція та громадська активність.

Аналіз означених вище досліджень дозволяє виокремити актуальні напрямки розвитку неформальної освіти в Україні, зокрема: обґрунтування понятійного апарату неформальної освіти; законодавче та науково-методичне забезпечення процесу визнання результатів неформальної освіти; мережування та співпраця стейкхолдерів у сфері неформальної освіти; характеристика значення неформальної освіти у соціальній роботі з різними категоріями клієнтів. Зокрема, соціальне виключення як проблема доступу до можливостей задоволення потреб людей та потенціали неформальної освіти для її подолання ще не були предметом системних соціальних і освітніх досліджень.

Мета статті: охарактеризувати роль неформальної освіти у соціальній роботі з соціально виключеними категоріями населення; спроектувати потенціали неформальної освіти залежно від категорій клієнтів соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу. Роль неформальної освіти як частини освіти упродовж життя постійно зростає. У резолюції «Європейський порядок денний щодо навчання дорослих» основними результатами організації навчання дорослого населення визначено працевлаштування, соціальну інтеграцію, особистий розвиток та громадянську активність тих, хто навчається (Колишко & Лазоренко, 2018).

Згідно даних аналітичного дослідження Європейського фонду освіти 2015 року, неформальна освіта в Україні охоплює 65% від загального обсягу освітніх послуг щодо професійної підготовки та підвищення кваліфікації (30% забезпечує формальна освіта, 5% - інформальна) (Мельник, 2015).

Відповідно до результатів опитування дорослих, 56% населення мають роботу, яка не відповідає їх формальній освіті (найбільший розрив у освіті та роботі мають респонденти 35-49 років); при цьому 74% респондентів проходили неформальне навчання протягом року (Кіпень, 2020: 7).

Тобто, емпіричні дослідження та аналітичні звіти формують висновки щодо важливості неформальної освіти у освіті дорослого населення. Однак, існують категорії клієнтів соціальної роботи, доступ яких до освіти, у тому числі неформальної, утруднений внаслідок соціального виключення.

Зростання нерівності між людьми, громадами, регіонами і навіть цілими країнами при-

зводить до пошуку шляхів подолання сучасних соціальних викликів, одним з яких науковці розвинених країн убачають неформальну освіту як частину освіти протягом життя, побудовану на засадах добровільності, цінності, актуальності, тощо. Ключовим завданням неформальної освіти соціально виключених категорій населення є саме подолання ефекту «Матвія», коли люди з низьким рівнем освіти є обмеженими у доступі саме до освіти, що надавало б можливості для вирішення проблем і викликів (Ебнер & Мотчільніг, 2019).

Загалом, нерівність у суспільстві характеризує нерівний розподіл ресурсів; відповідно, чим більш обмеженими є ресурси - тим більше людей стають соціально виключеними, якщо розглядати соціальне виключення як можливість активної участі у задоволенні власних потреб усіх рівнів. Варто наголосити, що у такому розумінні ресурси являють собою не лише економічні чинники, але й усі важливі для життя та задоволення потреб людини сфери, як-от: охорона здоров'я, освіта, екологія, інформація, політика, тощо.

У колективній монографії за ред. Е.М. Лібанової представлено вражаючі факти нерівності населення в Україні: 1) зайнятість не захищає від бідності; 2) вища продуктивність і інтенсивність праці не забезпечує вищі доходи. Особливо високі ризики бідності в Україні притаманні сім'ям з двома та більше дітьми, дітьми до трьох років або дітьми і непрацевдатними дорослими: рівень відносної бідності таких сімей становить 31,2% (проти 16,2% у інших типів домогосподарств), рівень абсолютної бідності - 19,7% (проти 8,5%) (Лібанова, 2012: 31). У дослідженні також відзначено таку впливові ознаки соціальної диференціації, нерівності та виключення, як територіальна (за розміром і місцем розташування населених пунктів), коли менший тип поселення зумовлює звуження можливостей, зниження якості освіти, обмеження вибору.

У Маніфесті про навчання дорослих у XXI столітті представлено результати досліджень, що ризик соціального виключення корелює зі здатністю людини сформулювати власні життєві цілі. Це підкреслює важливість неформальної освіти, яка окремі індивідуальних вигод (особисті компетентності, якості та здібності) дозволяє досягнути групових ефектів (соціальна взаємодія людей з подібним і неоднорідним соціально-економічним підґрунтям сприяє єдності та надає можливості для соціальної участі) (Ебнер & Мотчільніг, 2019).

Експертне опитування стейкхолдерів організації освіти дорослих в Україні свідчить про визнання експертами актуальності додаткового

навчання за рахунок державних дотацій для таких цільових груп (у порядку спадання рейтингу): 1) молодь, сільське населення, люди з інвалідністю, особи, зареєстровані у центрах зайнятості; 2) жінки, які належать до вразливих категорій; 3) мігранти, особи літнього віку у сільській місцевості; 4) особи літнього віку в містах, жінки, зайняті на ринку праці (Колишко & Лазоренко, 2018).

У результаті експертного інтерв'ювання В. П. Кіпеня виділено такі цільові групи неформальної освіти: пенсіонери, внутрішньо переміщені особи, жінки (зокрема, мами з малими дітьми), учасник і учасниці АТО/ООС (Кіпент, 2020: 11). При фокус-груповому обговоренні запитів і потреб відповідних соціальних груп виділено провідну мотивацію участі в неформальній освіті. Для внутрішньо переміщених осіб - «бажання вижити в складних умовах», підвищити якість життя, матеріальний рівень і можливості комунікації; для людей поважного віку - змістовне дозвілля, покращення стану здоров'я, спілкування та пізнавальні потреби; для учасників і учасниць АТО/ООС першочерговими мотивами неформального навчання є перекваліфікація і зміна роботи, підвищення поінформованості про їх права та норми соціального захисту, психологічна підтримка; для людей з інвалідністю - доступ до інформації залежно від нозології, соціальна адаптація, працевлаштування, соціально-психологічна компетентність; для мам з малими дітьми - вибір напрямку професійного зростання та особистої самореалізації, баланс між сімейним та професійним життям, руйнування стереотипів щодо призначення жінки.

У роботі А. В. Марчук подано особливості систематизації різних категорій людей як цільової аудиторії освітньої діяльності залежно від виду зайнятості та віку (Марчук, 2020).

У листопаді 2020 року було ухвалене Римське Міністерське Комюніке, яке визначає основні принципи та завдання розвитку Європейського простору вищої освіти до 2030, у якому основними передумовами досягнення якості освіти визначено інклюзивність, інноваційність і системність (взаємозв'язок). У огляді Є. Ніколаєва визначено категорії осіб, доступ яких до освіти утруднений, і тому вимагає особливої освітньо-соціальної підтримки: люди з інвалідністю; громадяни, які проживають на тимчасово окупованих територіях; представники національних меншин, зокрема у місцях їх компактного проживання (ромська, угорська, румунська та інші громади); люди старшого віку (Ніколаєв, 2020).

До вразливих категорій населення, згідно сучасного законодавства, віднесено:

- дітей і молодь: діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; випускники інтернатних закладів; особи у складних життєвих обставинах (насильство, бездоглядність, жорстоке ставлення, ризикована поведінка та залежності); особи з особливими потребами; ВІЛ-позитивні особи; особи з девіантною/делінквентною поведінкою;

- сім'ї у складних життєвих обставинах: сім'ї з дітьми, які опинились у складних обставинах у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів родини чи його/її перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, безробіттям одного з членів; сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування; неповнолітні самотні матері;

- доросле населення: самотні особи похилого віку; особи, що не мають постійного місця проживання; люди з інвалідністю; особи, які повернулися з місць позбавлення волі; паліативні хворі (Ярошенко, 2017).

На підставі означених підходів і власного бачення категорій клієнтів соціальної роботи нами були сформульовані потенціали неформальної освіти при організації соціальної роботи з різними категоріями клієнтів залежно від віку, статі, соціального статусу, соціальної ролі, стану здоров'я:

- *безробітні люди* - початок власної справи (стартапу) через набуття додаткових економічних, управлінських, тощо знань; перекваліфікація або підвищення кваліфікації; мотивація до пошуку й реалізації себе у професії; формування культури навчання; набуття умінь самопрезентації та формування переваг у CV; дослідження реальних потреб ринку праці та їх забезпечення;

- *групи самопомоги, самоорганізовані/самокеровані групи* - імпауермент (наснаження), підсилення впевненості в собі, командотворення, спільний захист прав і інтересів, взаємопідтримка та обмін досвідом, забезпечення потреб у захисті, належності, інформації, спілкуванні; зміна громадської думки; зміна сприйняття членів групи шляхом вивчення групового досвіду; зниження соціальної напруги;

- *дезадаптовані підлітки* - формування позитивного сприймання освіти та пізнавальної діяльності через створення атмосфери рівності, співучасті, добровільності, самопрезентації; про-

філактика розвитку асоціальних звичок; формування культури навчання та здорового способу життя; залучення до життя громади; розвиток компетенції у сфері самопрезентації та самореалізації соціально прийнятними способами; формування навички протидіяти факторам ризику; посилення взаєморозуміння, солідарності, толерантності у комунікаціях; набуття соціального досвіду;

– *державні службовці та працівники державного сектору* - підвищення кваліфікації; профілактика професійного вигорання, профілактика старіння знань та невідповідності компетентностей; освітня підтримка державних реформ; сприяння інноваційним процесам; сприяння професійному та особистісному зростанню; громадянська просвіта фахівців;

– *діти* - забезпечення потреб у спілкуванні, індивідуальних пізнавальних і культурних потреб; розвиток і підтримка обдарованості; профорієнтація та реалізація технології побудови кар'єри; сприяння культурній інтеграції та поширення освіти у сфері справ людини; розвиток комунікативних, організаторських, лідерських якостей; соціалізація; розвиток творчості; самопізнання;

– *жінки* - підсилення особистісної активності, сприяння соціально-політичній активності жіночого руху, укріплення позиції жінки в українському суспільстві, сприяння гендерній рівності, набуття конкурентоспроможності на ринку праці, мережування жінок за інтересами й потребами, протидія насильству;

– *люди з інвалідністю* - повне й ефективне включення в суспільне життя; надання рівних можливостей для побудови кар'єри; подолання соціальних, комунікативних, особистісних бар'єрів; командотворення й забезпечення потреби у спілкуванні; залучення до процесу прийняття рішень; подолання упереджень, стереотипів, дискримінації;

– *люди похилого і старечого віку* - самореалізація; сприяння набуттю технічної грамотності; об'єднання людей за інтересами; розвиток критичного мислення; компенсація соціальних зв'язків; пошук і набуття додаткових доходів; сприяння міжпоколінній взаємодії; підвищення якості життя та продовження його тривалості; забезпечення потреби в приналежності до групи; підвищення життєвого тону, поліпшення емоційного та фізичного стану; подолання соціальної ізоляції;

– *люди середнього віку* - сприяння розвитку громадянського суспільства; навчання навичкам змінювати життя відповідно до власних цілей і прагнень; залучення до активної життєвої та гро-

мадянської позиції; формування мережі громадських об'єднань; творча самореалізація; психологічна підтримка та розвиток навичок вирішення власних проблем; адаптація до нових соціально-економічних умов праці; підвищення рівня доходу;

– *люди у пенітенціарній системі* - формування життєвих цінностей; залучення до суспільно-корисної діяльності; створення умов для соціальної реінтеграції; компенсація та розвиток необхідних особистісних якостей і освітній/професійних компетентностей; сприяння встановленню й підтримці соціально-корисних зв'язків;

– *мігранти та внутрішньо переміщені особи* - культурна й освітня інтеграція; соціально-психологічна реабілітація; адаптація до нових соціально-економічних умов; створення комунікативних зв'язків; забезпечення доступності освіти; задоволення культурних, освітніх, пізнавальних потреб; сприяння працевлаштуванню;

– *молоді матері* - повернення до професійної діяльності; забезпечення конкурентоспроможності на ринку праці; скорочення освітнього розриву у періоді напіврозпаду професійної компетентності; набуття навичок догляду за дитиною; забезпечення балансу сімейного, особистого, професійного життя;

– *сільське населення* - забезпечення доступу до якісної інноваційної громадянської та професійної освіти; підвищення конкурентоспроможності на ринку праці; підвищення рівня життя та доходів; культурна та громадянська інтеграція; об'єднання громади та формування освітнього активізму; реалізація концепції освіти впродовж життя; задоволення пізнавальних і культурних потреб громади; сприяння саморозвитку, самореалізації, творчому самовираженню;

– *студентська молодь* - розширення професійних компетентностей або оволодіння новими; забезпечення потреби у професійному спілкуванні; сприяння працевлаштуванню; реалізація технології побудови кар'єри; забезпечення академічної мобільності; створення простору для самореалізації; набуття практичного досвіду;

– *учасники бойових дій* - емоційна розрада і психологічна підтримка, соціальна реабілітація; подолання посттравматичного стресового розладу, профілактика суїцидів і психологічного неблагополуччя; підготовка членів сімей до повернення демобілізованих військовослужбовців; рання діагностика психоемоційного стану; сприяння вторинній зайнятості; навчання навичкам саморегуляції.

Висновки. Залежно від факторів, які утруднюють соціальне включення певних категорій

клієнтів соціальної роботи в активне соціальне життя (вік, стать, соціальний статус, соціальна роль, стан здоров'я та інші) роль і цілі неформальної освіти змінюються. Вивчення особливостей і освітніх запитів соціально виключених категорій населення дозволяє використовувати неформальну освіту як інструмент їх соціального включення через імпауермент, підвищення можливостей, мережування, створення соціальних зв'язків та обізнаність. У роботі

визначено потенціали неформальної освіти для різних категорій клієнтів. Перспективами подальших досліджень є емпіричне вивчення запитів, потреб, очікувань і досвіду неформального навчання окремих соціальних груп з метою систематизації наявного досвіду, розробки науково-методичного інструментарію неформальної освіти, популяризації неформальної освіти серед соціально виключених категорій населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дослідження визнання неформальної освіти в молодіжній сфері / За ред. О. О. Черних. Київ: ВАІТЕ, 2019. 24 с. URL: https://betterinternetcentre.org/wp-content/uploads/2019/07/BetterInternetCentre_Recognition-of-NFE_RR.pdf
2. Ебнер Д., Мотчильніг Р. Маніфест про навчання дорослих у XXI столітті. Сила та радість від навчання. Європейська асоціація освіти дорослих, 2019. URL: https://eaea.org/wp-content/uploads/2019/05/eaea_manifesto_ukraina_2019_web.pdf
3. Кіпень В. П. Освітні потреби і неформальна освіта дорослих. Аналітичний звіт. Вінниця: Видавництво ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 116 с.
4. Колишко Р., Лазоренко О. Якою має бути політика навчання дорослих в Україні? Аналітичний звіт. Українська сторона Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС. Київ: Проект «Громадська синергія». 52 с. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Navchannya_doroslykh_v_Ukrayini.pdf
5. Марчук А. В. Андрагогіка : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 300 с.
6. Мельник С. В. Підготовка кадрів на виробництві, неформальні кваліфікації й регульовані професії, участь у професійно-кваліфікаційній діяльності професійних асоціацій: місце й роль у Національній системі кваліфікацій : аналітичний огляд. Київ: Європейський фонд освіти, 2015. 43 с.
7. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
8. Ніколаєв Є. Римське Міністерське Комюніке для розвитку вищої освіти України. *Сторінки Євгена Ніколаєва*. 17 Грудня 2020. URL: <https://www.skeptic.in.ua/rome-communicue/>
9. Особливості надання медичних та соціальних послуг для вразливих категорій населення з використанням гендерно-чутливого підходу : навч. посіб. / А. О. Ярошенко, М. Ю. Варбан, Л. О. Шультга та ін.; за заг. ред. А. О. Ярошенко. Київ: МБФ «Альянс громадянського здоров'я», 2017. 112 с.
10. Пропозиції щодо проекту Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні. Кабінет Міністрів України. Лютий, 2021. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/strategiya_bezbaryernosti.pdf
11. Rome Ministerial Communiqué. 19 November 2020. URL: http://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf

REFERENCES

1. Doslidzhennia vyznannia neformalnoi osvity v molodizhni sferi [Research on the recognition of non-formal education in the youth sphere] / Za red. O. O. Chernykh. Kyiv: VAITE, 2019. 24 s. URL: https://betterinternetcentre.org/wp-content/uploads/2019/07/BetterInternetCentre_Recognition-of-NFE_RR.pdf
2. Ebner D., Motchilnih R. Manifest pro navchannia doroslykh u KhKhI stolitti. Sylta ta radist vid navchannia. Yevropeiska asotsiatsiia osvity doroslykh [Manifesto on adult learning in the XXI century. Strength and joy of learning], 2019. URL: https://eaea.org/wp-content/uploads/2019/05/eaea_manifesto_ukraina_2019_web.pdf
3. Kipen V. P. Osvitni potreby i neformalna osvita doroslykh. Analitychnyi zvit [Educational needs and non-formal adult education. Analytical report]. Vinnytsia: Vydavnytstvo FOP Kushnir Yu. V., 2020. 116 s.
4. Kolyshko R., Lazorenko O. Yakoiu maie buty polityka navchannia doroslykh v Ukraini? Analitychnyi zvit [What should be the policy of adult education in Ukraine? Analytical report]. Ukrainska storona Platformy hromadianskoho suspilstva Ukraina-Yes. Kyiv: Proekt «Hromadska synerhiia». 52 s. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Navchannya_doroslykh_v_Ukrayini.pdf
5. Marchuk A. V. Andrahohika [Andragogy] : navch. posibnyk. Lviv : LvDUVS, 2020. 300 s.
6. Melnyk S. V. Pidhotovka kadriv na vyrobnytstvi, neformalni kvalifikatsii y rehulovani profesii, uchast u profesiino-kvalifikatsiini diialnosti profesiinykh asotsiatsii: mistse y rol u Natsionalni systemi kvalifikatsii : analitychnyi ohliad [On-the-job training, informal qualifications and regulated professions, participation in professional qualification activities of professional associations: place and role in the National Qualifications System: analytical review]. Kyiv: Yevropeyskyi fond osvity, 2015. 43 s.
7. Nerivnist v Ukraini: masshtaby ta mozhlyvosti vplyvu [Inequality in Ukraine: scale and opportunities for influence] / za red. E.M.Libanovoi. Kyiv: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy, 2012. 404 s.

8. Nikolaiev Ye. Ryske Ministerske Komunikie dlia rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy [Rome Ministerial Communiqué for the Development of Higher Education in Ukraine]. Storinky Yevhena Nikolaieva. 17 Hrudnia 2020. URL: <https://www.skeptic.in.ua/rome-communicue/>

9. Osoblyvosti nadання medychnykh ta sotsialnykh posluh dlia vrazlyvykh katehorii naseleння z vykorystanniam genderno-chutlyvoho pidkhodu [Features of providing medical and social services for vulnerable groups using a gender-sensitive approach] : navch. posib. / A. O. Yaroshenko, M. Yu. Varban, L. O. Shulha ta in.; za zah. red. A. O. Yaroshenko. Kyiv: MBF «Alians hromadskoho zdorovia», 2017. 112 s.

10. Propozytsii shchodo proektu Natsionalnoi stratehii zi stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini [Proposals for the draft National Strategy for Barrier-Free Space in Ukraine]. Kabinet Ministriv Ukrainy. Liutyi, 2021. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/02/strategiya_bezbaryernosti.pdf

11. Rome Ministerial Communiqué. 19 November 2020. URL: http://eha.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf